

تاریخ ارمنستان

جلد اول

دکتر ک. س. خداوردیان

پرفسور ک. خ. سارگسیان

پرفسور ت. خ. هاکوبیان

پرفسور آ. ک. آبراهامیان

آکادمیسین پرفسور س. ت. یرمیان

آکادمیسین پرفسور م. گ. نرسیسیان

ترجمہء ا. گرمانیک

تاریخ ارمنستان

جلد اول

از دوران ماقبل تاریخ تا آخر سدهٔ هجدهم

پرفسور ک.خ. سارگیان	آکادمیسین پرفسور س.ت. یرمیان
پرفسور ت.خ. هاکوپیان	آکادمیسین پرفسور م.ک. نرسیسیان
پرفسور ک.آ. آبراهامیان	دکتر ک.س. خداوردیان

ترجمه ۱. گرمانیک

تهران ۱۳۶۰

حق چاپ محفوظ و متعلق به مترجم است

مقدمه مترجم

"قوم ارمن خود به تنهایی، همه رنجهایی که در طول تاریخ در گوشه و کنار جهان، اقوام دیگر تک تک دیده‌اند، یکجا دیده است، گزافه نیست اگر بگوئیم که قوم ارمن به اندازه تمام مردم جهان فریاد خشم سرداده، درعین اسارت با اسارت ستیز کرده است".

روشنفکر شماره ۷۸۷

سالیان مدیدی بود که فقدان کتابی جامع و کامل و مفید درباره تاریخ و فرهنگ ارمنه، بزبان فارسی احساس می‌شد. ما همیشه شاهد اظهار فضل افرادی کم همت بوده‌ایم که هیچ گامی در جهت ترجمه یا تالیف چنین اثری بزبان فارسی برنداشته‌اند. و اگر جزوات و یا کتب قلیلی نیز در این باب نوشته شده‌اند تمام آنها منافع گروه و حزب خاصی را تامین کرده‌اند و لذا از نظر علمی فاقد ارزش می‌باشند. ما همیشه با این سخنان دوستان پارسی‌گویمان مواجه بوده‌ایم که "باوجود اینکه ملت ارمن دارای گذشته درخشانی در تمام زمینه‌هاست ولی زعمای قوم شما برای شناساندن فرهنگ ارمنی گامی برنداشته‌اند".

این کمبود بسیار آشکار همیشه باعث رنجش خاطر ما بوده است . خوشبختانه این افتخار نصیب ما گشت که به ترجمه کتابی پرمحتوا در مورد تاریخ و فرهنگ و بطور کلی حیات چندین هزار ساله ملت ارمنی مبادرت ورزیم . کتاب حاضر بعنوان اولین آزمایش در نوع خود امروز به حلیه طبع آراسته گردیده است . لذا احتمالا" دارای نقایصی نیز خواهد بود زیرا همچنانکه آمد ، ترجمه چنین کتبی تقریبا" بیسابقه بوده است . این کتاب در اصل تحت عنوان " تاریخ خلق ارمن " قرار دارد که ما بنا به مقتضیات خاصی ، آنرا " تاریخ ارمنستان " ترجمه کرده ایم .

برای آسان نمودن تلفظ اسامی ارمنی برای خوانندگان فارسی زبان ، ما آنها را با اصول و قوانین زبان فارسی منطبق کرده و در موارد ضروری لاتین آنها را درپاورقی آورده ایم . ولی برای اینکه خوانندگان ارمنی نیز (که مسلما" بخش قابل توجهی از خوانندگان این کتاب را تشکیل خواهند داد) بتوانند از تلفظ اصلی اسامی اطلاع یابند ما همان شکل ارمنی را در پاورقی ذکر کرده ایم که مسلما" تلفظ شکل فارسی آنها با استفاده از اسامی لاتین مقدور می باشد ، مثلا" ما هوانس وردنسی را در پاورقی بصورت **Hovhannes Vorodnetsi** آورده ایم که از این شیوه نوشتن تلفظ اسامی برای همگان آسان می گردد و ضمنا" خوانندگان ارمنی نیز با اشکال ارمنی نام ها آشنایی می یابند . ما سعی کرده ایم اسامی شهرها و مکان ها را در صورت اختلاف در دو زبان فارسی و ارمنی ، هردوی آنها را بیاوریم تا شکل ارمنی آنها برای ارمنی زبانان نیز روشن باشد . از آنجائیکه در برخی موارد توضیح بیشتری لازم بود ما این توضیح را در پاورقی داده ایم لذا تمام زیرنویس های کتاب به مترجم تعلق دارد . البته این توضیحات در موارد بسیار ضروری بوده و ما برای جلوگیری از اطاله کلام به این حد قانع شده ایم* .

چنانکه خوانندگان ارجمند خواهند دید ، زبان ولحن نگارش بسیار ساده و واضح بوده و عاری از لغات و عبارات مشکل و غیرقابل درک برای عموم ،

می‌باشد . زیرا یکی از اهدافی که نویسندگان متن اصلی دنبال کرده‌اند آسانی و قابل درک بودن این کتاب است ، لذا ما سعی کرده‌ایم تا این مطلب را حین ترجمه رعایت نمائیم .

کتاب حاضر نه تنها در زبان فارسی بلکه در ادب ارمنی نیز منحصر بفرد است زیرا چنین کتابی که شامل مدت زمان طولانی تاریخی از اعصار ماقبل تاریخ تا سال ۱۹۲۱ بوده و ضمناً در یک جلد نیز باشد ، بجز این اثر تاکنون نوشته نشده‌است . نویسندگان این کتاب از استادان مسلم علم تاریخ محسوب می‌شوند . لذا این اثر گرانبها را با چنان زبردستی و فن عالی برشته تحریر درآورده‌اند که گوئی گنجاندن تاریخ چند هزار ساله یک ملت غنی از حیث فرهنگ و ادب و وقایع تاریخی ، در یک مجلد امری محال و غیر ممکن آید . لیکن این امر صورت واقعیت بخود گرفته است .

ما ترجمه این کتاب را به یاد فراموش نشدنی و جاودانی میسیونرها قتل عام شده ارمنی و خون پاک برادران و خواهران ما و بطور کلی تمامی قربانیان تاریخ نثار می‌کنیم و امیدواریم ، آرامنه نیز روزی به حقوق حقه خود دست یابند و پیروان طلعت پاشاها ، انور پاشاها و کمال آتاتورک‌ها از ماهیت شیطنی بت‌های خود آگاهی یافته و به جمع بشریت صلح دوست و انسان دوست برگردند و از غضب ستم‌دیدگان بهراسند .

در خاتمه از کلیه دوستانی که در انجام این کار بس مشکل ما را مورد یاری مادی و معنوی قرار داده‌اند تشکر می‌کنیم و امیدواریم که نتیجه کوششهای مداوم ما رضایت خاطر آنها و نیز خلقهای گرامی ایران را جلب نماید .

* ժ	zh	ژ	ж	sh	ش
h	kh	خ	q	ch	چ
ծ	dz	ز	ծ	ts	تس
զ	tz	ز	Տ	t	ت
ղ	gh	غ	ղ	ou	او

مقدمه ویراستار

درباره تاریخ ملت ارمنی در سه دهه اخیر کتابهای متعددی منتشر شده است . چه رساله‌های جداگانه و چه کتابهایی جامع انتشار یافته‌اند . قابل توجه است که از تاریخ هشت جلدی که توسط انستیتوی تاریخ وابسته به آکادمی علوم جمهوری شوروی سوسیالیستی ارمنستان منتشر می‌شود نام بهریم که در آن مفصلاً تاریخ چند قرنی ملتمان تشریح می‌گردد .

لیکن جامعه کتابخوان ، نه تنها به تحقیقات علمی وسیع نیازمند است بلکه کتابهایی با حجم کم و قابل دسترس‌تر نیز احتیاج دارد . از مدتها قبل انتشار کتابی جامع ، خلاصه ، پرمحتوا و در یک جلد در مورد تاریخ ملت ارمنی ضرورت یافته است . این‌گونه کتاب مورد لزوم برای کارگران ، روستائیان ، متفکران ، دانشجویان انستیتوهای علمی و بطور کلی تمام آنهایی که مشتاق آشنائی با تاریخ ارمنستان هستند ولی فرصت کافی برای تعمق در مجله‌های مختلف را ندارند ، می‌باشد . هدف مجلد حاضر ارضاء این احتیاج‌خوانندگان است .

دریای سیاه می‌ریزند. رودهای ارس و گربه دریای خزر می‌ریزند و شعبات متعدد آنها از اینجا سرچشمه می‌گیرند. فرات (بطول ۲۷۰۰ کیلومتر، که ۵۰۰ کیلومتر آن در فلات ارمنستان قرار دارد) دو شاخه دارد، فرات غربی که از کوههای زاغکاود^{۱۴} در شمال شهر کارین آغاز می‌شود و فرات شرقی یا آرازانی، که از کوههای زاغگانس سرچشمه می‌گیرد. از شعبات آرازانی، مِغراگِد قابل ذکر است، که در دشت حاصلخیز تارون جاری می‌باشد. رود دجله (با طول ۱۹۵۰ کیلومتر، که ۳۸۰ کیلومتر آن در فلات ارمنستان است) نیز دارای دو شاخهء دجلهء شرقی و دجلهء غربی است، که اولی از جنوب غربی کوههای توروس ارمنی، اما دومی از دامنه‌های جنوب شرقی آن‌ها سرچشمه می‌گیرند و در نزدیکی شهر سفرد^{۱۵} بهم می‌پیوندند.

رود ارس (در قدیم، یراسخ، ۹۱۴ کیلومتر) از دامنه‌های شمالی کوههای بیوراکن سرچشمه می‌گیرد و در جلگهء باسن بطرف شرق متمایل می‌شود و از دره کاغزوان که در قدیم بنام یراسخازور معروف بود جریان پیدا می‌کند. ارس از طرف چپ با پیوستن به رود آخوریان، در دشت آرات جریان می‌یابد. از اینجا باز هم از طرف چپ رودهای کاساغ، هرازدان و آزاد و چند شاخهء دیگر را در خود می‌پذیرد. شبکه وسیع رود ارس و شعباتش به باغهای انگور و میوه دشت آرات زندگی و حیات می‌بخشد. ملت ارمنی این رود را ارس مادر نامیده است.

فلات با دریاچه‌های بزرگ و کوچک غنی می‌باشد. دریاچهء سوان (در قدیم گغام) در بین دریاچه‌های کوهستانی یکی از بزرگترین و در میان دریاچه‌ها یکی از مرتفعترین آنهاست (با ارتفاع ۱۹۰۰ متر از سطح دریا و مساحت ۱۴۰۰ کیلومتر مربع). در حدود ۳۰ رود به دریاچه می‌ریزد، ولی

14- Dzaghkaved

15- Sgherd

از دریاچه فقط یک رود یعنی هرازدان (زانگون) سرچشمه می‌گیرد^{۱۶}. آب دریاچه شیرین می‌باشد. از ماهیهای آن ایشخان، قزل آلا، گفار گونی قابل ذکراند.

دریاچه وان (در قدیم - توسپ یا دریای بزنونی) از سطح دریا ۱۷۲۵ متر ارتفاع دارد. مساحت دریاچه ۳۷۳۳ کیلومتر مربع می‌باشد. آب دریاچه خیلی شور بوده و با ماهی تاریخ^{۱۷} خود معروف است. از قدیم الایام در اینجا ماهیگیری و استخراج نمک و شوره رواج داشته است.

دریاچه ارومیه (در قدیم - کاپوتان) بین فلاتهای ایران و ارمنستان قرار دارد.

به غیر از این سه دریاچه دریایچه‌های کوچک متعدد با آب شیرین وجود دارند من جمله: آرپی که رود آخوریان از آن سرچشمه می‌گیرد، آرچاک (در واسپوراکان)، گایلاتون (در گوگوویت) و غیره.

ساختمان زمین شناسی فلات و چندگانگی آب و هوا، باعث چندگانگی خاک و گیاهانش شده است. در کنار دشتهای حاصلخیز سنگلاخها، دامنه‌های پرجنگل و کوهها و چمنزارها قرار دارند. سرزمین میانه جنگل کسم دارد. جنگلهای سوزنی برگ، بخصوص در جلگه‌های گوگارک، آغستو^{۱۸} و درسیونیک^{۱۹} واقعند به همین ترتیب در دامنه‌های جنوبی کوههای توروس ارمنی. قسمت کوهستانی از ارتفاع ۲۵۰۰ متری سطح دریا شروع می‌شود، این ناحیه از چراگاههای معروف فلات ارمنستان می‌باشد که دارای گیاهان فراوانی است. ساکنین جلگه‌های کوهستانی از قدیم به کشت و پرورش غلات، تاک،

۱۶- کانال آبی آرپی - سوان، به طول ۴۸ کیلومتر - که از سال ۱۹۶۵ شروع به احداث گردیده و هم اکنون مورد بهره‌برداری قرار گرفته است - برای بالا بردن سطح آب دریاچه، آبهای رود آرپی را به دریاچه می‌ریزند. همچنین از سیستم باران مصنوعی برای این منظور استفاده شده است - م.

17- Tarekh

18- Aghstev

19- Syunik

وش، کنجد، همچنین زردآلو، هلو، گیلاس، سیب و میوه‌های دیگر اشتغال داشته‌اند. سرزمین کوهستانی درحقیقت میهن چندتا از آنها به حساب می‌آید. سرزمین کوهستانی ارمنستان از حیث حیوانات وحشی غنی می‌باشد. از یستانداران سمدار در اینجا گوزن، جیران، آهو، گوسفند وحشی و در نیزارهای جلگه رود ارس، گراز وجود دارند. از درندگان گرگ، روباه، خرس، کفتار و از پرندگان، عقاب، کرکس، مرغ لاشخور، باز، لک‌لک، کبک، اردک، هوبره، بلدرچین، قرقاول و غیره می‌باشد.

فلات دارای معادن غنی زیرزمینی است. کوههای چند استان از ایام قدیم با "معادن" مس، آهن، سرب، نقره و طلا معروف بوده‌اند. مخصوصاً معادن مس گوکارک و سیونیک شهرت داشته‌اند. مصالح ساختمانی کوهستانی از قدیم معروف بوده‌اند، از جمله رنگهای مختلف سنگ توف، بازالت، سنگ آهک و غیره. از نظر معادن نمک، کوعب، کاغزوان و نخجوان شهرت داشته‌اند. در سطح ارمنستان شوروی ذخایر هنگفتی از آهن، مس، مولیبدن، سرب، طلا، سنگ نمک، پرلیت، سینیت، مرمر، مواد آتشفشانی پیدا شده و درحوالی آنها کارخانه‌های مختلفی بنا گردیده‌اند. سرزمین کوهستانی از نظر آبهای معدنی شفابخش نظیر "جرموکها" و "تتوجور^{۲۵}" شهرت دارد. آرزنی و جرموک که از این حیث معروفند، در دوران حکومت شوروی تبدیل به بیمارستانها و آسایشگاههای مشهور شده‌اند.

فلات برای ارتباط با دنیای خارج دارای گذرگاههای کوهستانی بود که در قدیم به "درونک" (درها) معروف بوده‌اند. دوتا از جاده‌های مهم ارتباطی قدیم از فلات ارمنستان می‌گذشتند و شرق را به غرب مرتبط می‌ساختند. برای تصاحب اینها دولت‌های دور و نزدیک جنگهای سختی نموده‌اند. کوه ارمنستان صحنه این کشمکش‌ها بوده است. نقطه انتهائی این جاده‌های اصلی، دشت آرات بود. ارمنستان توسط راههای ساحلی دریای سیاه و دریای خزر

با شمال ارتباط برقرار می نمود .

ارمنستان قدیم به ۱۵ استان بزرگ یا " سرزمین " تقسیم می شد .
 مهمترین اینها عبارتند از : آیرارات ، واسپوراگان ، سیونیک ، آرتساخ ، گوگارک ،
 هایک علیا ، توروبران ، آغزنیق و سوفن^{۲۱} . هر استان یا " سرزمین " (بعضی
 مواقع ، ناحیه) ، در شرایط طبیعی اقتصادی نه تنها واحدهای مستقل اقتصادی
 را تشکیل می داد ، بلکه رسوم ، لهجه و طرز لباس مخصوص به خود را نیز
 داشت^{۲۲} .

۲۱- بهارمی Tsopk - م .

۲۲- بقیه این استانها عبارتند از : تایک Tayk ، پارسگاهایک

Parskahayk ، کرچک Kordjek ، موک ، پایتاکاران Paytaka

-ran

واوتی Outi - م .